

УДК 341.01 (37)

КСЕНИЯ И ПРОКСЕНИЯ: СПИВІДНОШЕННЯ СОЮЗІВ ПРИВАТНОЇ І ПУБЛІЧНОЇ ГОСТИННОСТІ У МІЖПОЛІСНИХ ВІДНОСИНАХ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

XENY AND PROXENY: CORRELATION OF UNIONS OF PRIVATE AND PUBLIC HOSPITALITY IN INTERSTATE RELATIONS OF ANCIENT GREECE

Денисенко В.В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
конституційного, адміністративного та трудового права
Запорізького національного технічного університету

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових звичаїв, які регламентували правила міжполісної комунікації у Стародавній Греції. В роботі розглянуто інститути приватної гостинності (ксенії) та публічної гостинності (проксенії). Досліджено їх вплив на формування міжнародного права із захисту прав людини та консульського права.

Ключові слова: консульське право, ксенія, проксенія, приватна гостинність, публічна гостинність.

Статья посвящена исследованию международно-правовых обычаев, которые регламентировали правила межполисной коммуникации в Древней Греции. В работе рассмотрены институты частного гостеприимства (ксении) и публичного гостеприимства (проксении). Исследовано их влияние на формирование международного права по защите прав человека и консульского права.

Ключевые слова: консульское право, ксения, проксения, частное гостеприимство, публичное гостеприимство.

The article is dedicated to research of international legal customs that regulate rules of interstate communication of Ancient Greece. The paper discusses institutions of private hospitality (xeny) and public hospitality (proxeny). Explore their impact on formation of international law for protection of human rights and consular law.

Key words: Consular Law, xeny, proxeny, public hospitality, private hospitality.

Актуальність теми. Дипломатія зазвичай розуміється, як сукупність засобів, прийомів, дій в галузі міжнародних відносин, за допомогою яких держава отримує можливість мирним шляхом досягти своїх цілей. Дипломатія є особливою формою організації зовнішньополітичної діяльності, комплексом процедур і інститутів, що використовуються у сфері зовнішніх зносин. У Стародавньому світі зовнішня політика здійснювалася не лише за допомогою війни, але і з використанням різних дипломатичних методів, у тому числі через інститути глашатаїв, послів, радників, посередників. Сучасні дослідники стверджують, що античність не знала професійної дипломатії [1, с. 3]. Проте елліни вже в класичну епоху активно використовували дипломатичні засоби для вирішення зовнішньополітичних завдань. Існувала система спеціальних інститутів, що забезпечували міжполісну комунікацію, без дослідження яких є неможливим розкриття закономірностей становлення міжнародного права в античні часи.

Мета дослідження – визначити місце і роль інститутів ксенії і проксенії в комунікаційній системі давньогрецьких полісів.

Не дивлячись на значний за обсягом матеріал, представлений як в працях античних авторів, так і в епіграфічних джерелах, у вітчизняній літературі тема інститутів міжполісної комунікації опрацьована недостатньо. Можна назвати лише один приклад комплексного дослідження проксенії – дисертаційна робота і наукові публікації

І.П. Нікітіної, опубліковані протягом 70-х рр. XX ст. [2–5]. Останнім часом досліджуване питання знову привернуло увагу науковців – з'явилися окремі роботи О.М. Торшиної [6], Є.В. Нікітюка [7], С.І. Мітіної [8], М.Є. Курилова [9], М.Ф. Висоцького [10], В.А. Дорофєєвої [11]. Проблема співвідношення приватної і публічної гостинності як форм забезпечення міждержавних взаємин порушена лише в публікації Д.В. Казакова [12], проте його висновки, на наш погляд, є досить суперечливими.

Виклад основного матеріалу. Державні утворення формувалися як поліси – міста держави, кожен з яких був економічно самостійним, політично незалежним. З усіх відносин, що мали місце в Стародавній Греції між фізичними особами і державами, найпоширенішою була торгівля. На порівняно невеликій території розташовувалася значна кількість міст-держав, що робило активні торговельні зв'язки між ними неминучими. Велика кількість угод – угоди між фізичними особами, торговцями, рідше торгівля відбувалася на державному рівні. Важливим аспектом життя Стародавньої Греції було громадянство, без якого особа була фактично позбавлена будь-яких прав [5, с. 181]. Проте слід мати на увазі, що існували важливі аспекти, які об'єднували греків: спільність релігійних поглядів, основних культів, що в стародавні часи мали величезне значення, мовна і культурна єдність, постійні економічні контакти.

Поліс представляв собою об'єднання лише його громадян. Іноземці (навіть греки) тривалий час не мали ні-

яких юридичних прав. Вони могли бути в будь-який час вислані з країни (ксеноласія, особливо часто застосовувалася в Спарті). Проте таке положення заважало відносинам, особливо торговельним. Тому вже в ранній період грецької історії почали формуватися інститути, що забезпечували міжполісну комунікацію, особисту свободу і права на чужій території: ксенія і проксенія.

Ксенія – інститут приватної гостинності, засновувалася виключно на особистих відносинах і не регулювалася юридичними нормами. Вона мала моральний і релігійний характер. Держава допускала той факт, що на суді і в інших органах полісу із захистом інтересів іноземця виступав її громадянин. Відносини приватної гостинності зазвичай були взаємними та спадковими.

Проте із розвитком міждержавних взаємин відносини приватного типу було недостатньо. Більш нагальною ставала потреба правового і державного регулювання такого важливого інституту, як гостинність. Почали виникати внутрішньодержавні юридичні норми, а потім укладалася і міжнародні угоди. Тому поступово із звичаю приватної гостинності розвивається гостинність публічна – державна, тобто проксенія. Вступати в будь-які офіційні відносини з іноземними державами особа могла за допомогою проксена із числа повноправних громадян [13, III, 1, 3]. Проксенія найчастіше була спадковою, проксен міг сам від неї відмовитися [14, V, 43; VI, 89]. Д.В. Казаков дотримується точки зору, що проксенія є своєрідною проекцією ксенії, тобто приватної форми гостинних відносин, на відносини між полісами [12, с. 6].

Найдавніша епіграфічна пам'ятка, що дійшла до наших часів – епітафія 625–600 р. до н. е. на коринфському діалекті на кенотафі з Керкіри (IG, IX, 1, с. 817). Проте значна практика укладення проксенічних декретів була поширена лише в класичні часи.

Ксенія – спеціалізовані й інституціональні відносини, що були наслідком збалансованого обміну між людьми, як правило, матеріального характеру. Вперше такі відносини описані Гомером (Іліада, 4, с. 224–231; 3, с. 205–8; Одиссея, 8, с. 208; 1, с. 104–5). Основним обов'язком ксеноноса була гостинність, проте траплялося, що він надавав політичну або військову допомогу. В основі цих взаємин завжди лежав взаємовигідний обмін [12, с. 6].

В Анабасісі Ксенофонта згадуються декілька приватних союзів. Так, царевич Кір мав зв'язки гостинності зі стратегами грецьких найманців – з Аристиппом-фессалійцем, Проксеном-беотійцем, Софенетом-стимфалійцем, Сократом-ахейцем [15, II, с. 10–11]. Сам Ксенофонт мав такого роду відносини з Проксеном-беотійцем, спартанцем Олеандром, гармостом Візантія [15, V, 5, 5; VI, 6, 35], з фракійським царем Севфом [15, VII, 2, с. 38; 11, с. 119]. В «Анабасісі» слова «гостинність» та «дружба», «гість» та «друг» – синоніми, цими термінами називають будь-які відносини, засновані на взаємних зобов'язаннях, скріплені клятвами та ритуалами [15, II, I, 20; II, V, 12; IV, VIII, 4–7; V, IV, 1], часто ці відносини позбавлені добровільності та вибірковості [16, с. 136].

Інститут ксенії був поширений у класичний період: Ендій, син Аківіада Спартанського, і Алквіад, син Клінія Афіньського, були одними з найвідоміших ксенів V ст. до н. е. [14, VIII, 6, 3]. Традиційно ксенія існувала між особами одного соціального статусу. Сама ксенія починалася через обмін між сторонами приблизно рівнозначних подарунків [17, р. 14]. У IV ст. до н. е. Ксенофонт розповідає історію між Агесилаєм і сином Фаранабазом [15, IV, I, 39–40]. Спартанський цар Агесилай брав участь у перемовинах із персидським сатрапом Фаранабазом у 395 р. до н. е. в Даскилії, але після провалу переговорів син Фаранабаза, Парапіта, сказав Агесилаю: «Я роблю тебе своїм ксеном». «Я згоден», – відповів Агесилай. «Запам'ятай же це», – сказав Парапіта і передав Агесилаю свій чудовий спис. Агесилай прийняв подарунок,

взяв у руки прекрасну зброю, призначену для коня Ідея, і передав її парубку. Після цього парубок скочив на свого коня і пішов за батьком.

Дієвим стимулом додержуватися звичаїв гостинності був страх перед покараннями богів. Кара, на яку очікували винні, сприймалася як реальність.

За своєю суттю союзи приватної гостинності є різними – у науковій літературі їх оцінюють або як відносини «васалітету і клієнства» (гість виступав під патронажем), або як квазіродинні зв'язки. Дані «Анабасіса» доводять до висновку, що відносини приватної гостинності відігравали важливу роль у зв'язках представників еліти різних грецьких полісів між собою, а також із знатними і впливовими варварами [11, с. 121].

Встановлення таких зв'язків обумовлено міркуваннями доцільності, накладало на обидві сторони невід'ємні обов'язки:

а) у випадку смерті гостя господар зобов'язаний був із почестями його поховати: на надгробку вирізали ім'я, етнікон і патронімікон померлого. Якщо померла була жінкою – то ім'я її матері [18, с. 68];

б) управління майном. Так, згідно з Геродотом Періандр двічі звертався до оракула мертвих на р. Ахеронт у Феспротії про довірене йому майно якогось гостя [19, V, 92]. На початку VI ст. багатий мілетянин довірив своє майно спартанцю Главку [19, VI, 86; 18, с. 69].

В основному ксенія є приватно-правовим актом. Проте можливо, що вже за часів архаїки в деяких регіонах грецької ойкумени цей приватноправовий інститут трансформувався в інститут для реально встановлених політичних відносин між державами. Так Геродот, розповідаючи про події греко-персидських війн 480 р. до н. е., повідомляє, що тиран Гімери Терілл був ксеном суффета Карфагена Гамількара [19, VII, с. 165]. Місто Гімери мало тісні взаємини з Карфагеном, зв'язки політичні були обумовлені в тому числі економічними: Гімера була важливим пунктом у торговельному обігу між Карфагеном і Етрурією, мала устояні торговельні зв'язки з Карфагеном і пунійськими містами Західної Сицилії [10, с. 115–116]. У цьому випадку трактовка відносин між керівниками двох держав, як відносин виключно приватного порядку, є малоймовірною. Очевидно, що мова йде про офіційний міждержавний союз, можливо у формі певних приватноправових відносин. Подальші політичні події підтверджують це. Так, Терілл, коли був позбавлений влади Фероном, відправився саме до Гамількара з проханням про військову допомогу і відіграв важливу роль в організації експедиції 480 р. [19, VII, с. 165]. Такі дії не є типовими, коли б про гостинність йшлося на приватному рівні, але є обґрунтованими для політичного союзника [10, с. 117].

Таким чином, можна стверджувати, що в даному випадку встановлення відносин гостинності, якщо вони були встановлені між офіційними особами, являло собою приватноправове оформлення політичних відносин між державами – політичного союзу Гімери і Карфагена.

Поступово з інституту гостинності розвинувся інститут проксенії, який отримав характер регулярного консульського представництва. Інститут проксенії сформувався в результаті укладення договорів про гостинність на офіційному рівні. Проксени мали політичну і суспільну вагу, користувалися повагою і авторитетом як у себе на батьківщині, так і за її межами, тому саме на них часто покладалася відповідальність за проведення посольських місій. Проксенія – своєрідна угода про гостинність між державою і приватною особою – громадянином іншої держави, за якою ця особа брала на себе захист інтересів іноземної держави. Фактично – змішуються поняття приватноправових і публічно-правових відносин. Проксенія частіше фігурує як інститут приватно-правовий, взаємовідносини в його межах будуються в руслі надання

послуг окремим громадянам іноземної держави. Проте навіть у тих випадках, коли даний інститут поширюється на міждержавні публічні відносини, проксен залишається виразником інтересів, перш за все, своєї держави через надання допомоги громадянам союзної держави [20, с. 28]. Аналізуючи численні свідчення участі проксенів у дипломатичних місіях, І.П. Нікітіна констатує, що дипломатичні місії за участю проксенів були поширеними, вони розглядалися природними посередниками, які вели перемовини між державами і сприяли покращенню їх взаємин. Вони підготовлювали прийом посольств офіційними особами, турбувалися про посольства під час їх перебування в місті [5, с. 185].

І.П. Нікітіна наводить перелік прав, якими зазвичай користувалися проксени полісу [5, с. 185–189; 7]:

- ахілія – недоторканність і безпека проксена і його майна на час війни;
- право першочергового розгляду справ у суді;
- право виступу на народних зборах і перед радою міста;
- першочергове право звертатися до оракула в Дельфах і на Делосі;
- право принесення жертв;
- право займати почесні місця під час церемоній і видовищ, а також право бути запрошеним на урочисту трапезу (проедія);
- право позбавлення від сплати мит (анелія);
- право користуватися пасовищами (епонімія);
- право власності на дім на земельну ділянку.

Проксенія узгоджувала застарілі норми з новими суспільними потребами. Держави залишалися замкнутими, але через проксенію забезпечувалося їх зближення. Проксенія сприяла розвитку торговельних і політичних зв'язків між державами і відіграла важливу роль у міждержавних відносинах Стародавньої Греції.

Комплекс певних прав і обов'язків, визнаних за проксеном, дозволяє розглядати проксенію як правовий інститут. Оскільки проксенія визнавалася всіма державами як законна форма захисту інтересів однієї держави в межах іншої, є підстави вважати її інститутом міжнародного права у Стародавній Греції. Обґрунтованим є вбачати в проксенії прообраз інституту сучасного консульства. Між цими інститутами багато спільного, перш за все, в завданнях, які вони вирішують – надання допомоги і захисту громадянам держави, що вповноважила [2, с. 9].

Досягши розквіту в класичний період, проксенія практично в усьому еллінському світі була важливим каналом зв'язку і потужним політичним інструментом у відносинах між відокремленими грецькими полісами. Багато представників західної науки однозначно вважають, що проксени за своєю суттю були чимось середнім між дипломатичними службами і посольствами [12, с. 5]. З тих пір як проксенія стала суспільним інститутом, для її здійснення вимагалася згода народних зборів або ради полісу, якому проксен надавав послуги. Копія такої постанови спрямовувалася до полісу, де проживав проксен.

Проксенія – інституціоналізована політична версія ксенії, отримала розповсюдження з VII ст. до н. е. Проксен фактично стає ксеном усього полісу. Проксени діяли на офіційному рівні і надавали послуги, подібні до тих, які ксен міг надавати окремій особі. На відміну від ксенії, яка була формою приватних, особистих відносин між особами, проксенія, по суті, є публічною, офіційною формою взаємовідносин полісу і окремої особи.

Д.В. Казаков наполягає, що проксенія не є дипломатичним явищем, але різновидом ксенічних відносин, і аргументує наступним: 1) лінгвістична подібність термінів; 2) статус проксена часто передавався у спадок; 3) в основі цих взаємовідносин лежить обмін [12, с. 7].

Аналіз еволюції інститутів міжполісної комунікації дозволяє зробити такі висновки:

1. Характерний перехід релігійних норм у розряд розвинутих регуляторів правового характеру, що чітко простежується на прикладі інституту проксенії. Релігійні норми активно компенсували нестачу правового регулювання, одночасно були базою для виокремлення і оформлення конкретних правових норм. Властива релігії розвинута формалізація правил поведінки, що регулювала взаємовідносини еллінів, була зразком правотворчого процесу, що мав місце у повсякденній практиці.

2. Важливим стимулом правового регулювання в античну епоху була необхідність економічної співпраці держав. Саме в цій галузі отримали розвиток регулятори, спрямовані на забезпечення інтересів не лише цілих держав, але й індивідів, що безпосередньо брали участь у торговельному обігу і фінансових відносинах. Це дозволяє говорити про розвиток елементів і принципів приватного права в загальній системі правового регулювання міждержавних відносин античності.

3. Інститути ксенії і проксенії, безперечно, мали багато спільного:

а) вони мали спільну мету: виступали засобами забезпечення міжполісної комунікації в Стародавній Греції, забезпечення захисту особистих прав і охорони матеріальних інтересів своїх громадян в іншій державі, що дозволяє говорити про становлення міжнародного права в сфері захисту прав особистості;

б) ксенія і проксенія мали спільне моральне підґрунтя – обов'язок гостинності по відношенню до чужоземця, забезпечувалися моральним звичаєм, що вимагав надавати заступництво іноземцю, а також були релігійно освячені;

в) часто відповідні відносини передавалися у спадок.

4. Проте між інститутами приватної і публічної гостинності існували суттєві розходження, що не дозволяють ані в якому разі їх отожденовати:

а) розходження за колом осіб, на яких поширюються відповідні відносини. Відносини особистої, приватної гостинності виникли як спосіб оформлення особистих відносин між представниками аристократії, що було особливо важливим у умовах постійної внутрішньополісної боротьби і постійно нестабільного положення представників еліт у демократичних полісах, укладалися між представниками однієї соціальної верстви. Ксенія поширюється на певну особу та його сім'ю. Відносини проксенії – це відносини між особою і полісом, коло підопічних проксена не є визначеним, фактично поширюється на всіх громадян відповідного полісу, не має персонального характеру;

б) проксенія – формалізовані відносини, в них представлена публічна позиція держави, оформлюються декретами і угодами, забезпечуються релігійно-моральними, а також правовими нормами. Ксенія – неформалізовані відносини, оформлюються через принесення певних клятв та обмін подарунками, забезпечуються виключно релігійно-моральними нормами;

в) проксенія має здебільшого торговельний характер, основний обов'язок проксена – захист особи і майна торговців. Навіть у випадках участі проксенів у міжнародних публічних взаєминах їх роль переважно зводилася до забезпечення діяльності посольств. Участь у вирішенні міжнародно-політичних питань по суті проксени не беруть. Ксенія дає більше прикладів досягнення військово-політичних цілей. Саме відносини приватної гостинності між представниками еліт різних держав часто були підставою для укладання політичних і військових союзів.

Отже, ксенія і проксенія – різні за своєю формою, колом суб'єктів, змістом засоби комунікації, що існували паралельно одне одному. Не можна стверджувати, що проксенія стала наслідком еволюції ксенічних відносин, вони мали різну спрямованість і не замінювали одне одного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курилов М.Е. Спартанская дипломатическая практика в VI–IV в.в. до н. э. – Автореф дис. на соискание науч. степени к. и. н. по спец. 07.00.03 – «Всеобщая история». – Саратов, 1999. – 24 с.
2. Никитина И.П. Институт проксении в межгосударственных отношениях Древней Греции. – Автореф дис. на соискание науч. степени к. ю. н. – Свердловск, 1977. – 19 с.
3. Никитина И.П. Проксения как государственный институт // Правовые идеи и государственные учреждения (историко-юридическое исследование). Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск: Издат. Ур. ГУ, 1980. – С. 3–20.
4. Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. Свердловский юридический институт. Научные труды. – Свердловск, 1975. – Вып. 44. – С. 128–146.
5. Никитина И.П. Роль проксении в межгосударственных отношениях Древней Греции // Свердловский юридический институт. Итоги научно-исследовательской работы за 1973 год (статьи аспирантов и соискателей). Свердловск, 1975. – С. 181–189.
6. Торшина О.М. История становления и развития консульской службы // Вестник РУДН, серия: Юридические науки. – 2009. – № 3. – С. 79–88.
7. Никитюк Е.В. Институт проксении в межполисных отношениях в классической Греции // Античное общество – IV: Власть и общество в античности. Материалы международной конференции антиковедов, проводившейся 5–7 марта 2001 г. на историческом факультете СПбГУ. – СПб., 2001. – Режим доступа: <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/2001-03/nikituk.htm>.
8. Митина С.И. Институты проксении и исополитии в системе регулирования межгосударственных отношений эллинизма // История государства и права. – 2007. – № 11. – С. 33–35.
9. Курилов М.Э. Дипломатические институты классической Спарты // Учёные записки. Материалы докладов итоговой научной конференции (10–11 апр. 1991 г.). – Астрахань: Издат. АГПИ, 1993. – С. 172–180.
10. Высокий М.Ф. Отношения гостеприимства между руководителями государств // Закон и обычай гостеприимства в античном мире. [Доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (Москва, 27–28 мая)]. – Москва, 1999. – С. 115–118.
11. Дорофеева В.А. Союзы частного гостеприимства между представителями аристократии (по сочинению Ксенофонта «Анабасис») // Закон и обычай гостеприимства в античном мире [Доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (Москва, 27–28 мая)]. – Москва, 1999. – С. 118–122.
12. Казаков Д.В. Проксения как проекция ксенических отношений на межполисную коммуникацию // Научные ведомости Белгородского гос. университета. Серия: История. Политология. Экономика, Информатика. – 2011. – № 1 (96). – Вып. 17. – С. 5–9.
13. Полибий. Всеобщая история. – СПб.: Наука, 1994. – Т. 1. – 496 с.
14. Фукидид. История. – М.: Ладомир, 1999. – 729 с.
15. Ксенофонт. Греческая история. – СПб.: Алетей, 2000. – 448 с.
16. Кон И.С. Понятие дружбы в Древней Греции // Вестник древней истории. – 1974. – № 2. – С. 135–149.
17. Mitchell L.G. Greek Bearing Gifts: the Public Use of Private Relationships in Greek World, 434–323, B.C. – Cambridge, 1997.
18. Ковалев П.В. О статусе странников и гостеприимцев в архаическом греческом мире // Закон и обычай гостеприимства в античном мире. [Доклады конференции «Закон и обычай гостеприимства в античном мире» (Москва, 27–28 мая)]. – Москва, 1999. – С. 65–72.
19. Геродот. История. – М.: Ладомир, 2002. – 740 с.
20. Митина С.И. Формирование и развитие механизма правового регулирования межгосударственных отношений в эллинистическом мире (IV–I в.в. до н. э.). – Автореф дис. на соискание ученой степени доктора юридических наук. – Москва, 2008. – 50 с.